

The image features a central photograph of a hand holding a wooden staff with a bird's head. The background shows a person in traditional clothing. The entire scene is framed by a decorative border with green and red floral patterns on a gold background. The word "ALPOMISHI" is written in large, stylized red letters across the bottom of the photograph.

ALPOMISHI

Xalq ogʻzaki ijodining noyob durdonasi boʻlmish «Alpomish» dostoni millatimizning oʻzligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga oʻtib kelayotgan qahramonlik qoʻshigʻidir.

Islom KARIMOV

«Yuksak maʼnaviyat — yengilmas kuch»
asaridan.

Aytuvchi:

FOZIL YO'LDOSH O'G'LI

Yozib oluvchi:

MAHMUD ZARIFOV

Nashrga tayyorlovchilar:

HODI ZARIF va TO'RA MIRZAYEV

Badiiy bezaklar:

O'zbekiston xalq rassomi

V.Y. KAYDALOVNIKI

Alpomish: O'zbek xalq qahramonlik dostoni / Aytuvchi F. Yo'ldosh o'g'li, yozib oluvchi M. Zarifov. — T.: «Sharq», 2010. — 400 b.

Sarl. oldida O'zbekiston Respublikasi FA A.Navoiy nomi-dagi Til va adabiyot instituti.

«Alpomish» dostoni ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorligi. U bugungi kunda o'zbek xalqining milliy birligi va ma'naviy uyg'onish, o'z-o'zini anglashining ramziga aylangan dostondir.

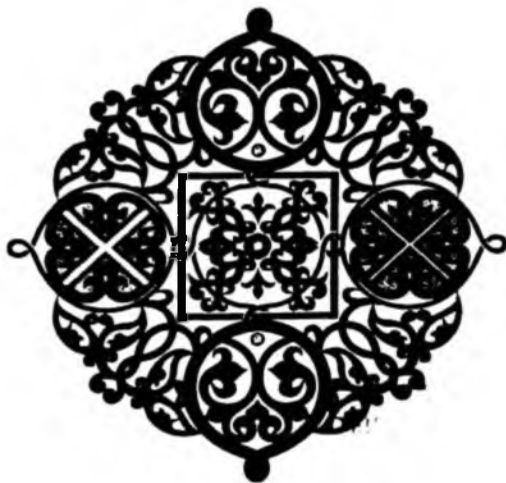
BBK 82.3(50')6.

ISBN 978-9943-00-553-2

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TIL VA ADABIYOT INSTITUTI

ALPOMISH

O'zbek xalq qahramonlik dostoni

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK kompaniyasi
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2010

DOSTON GULTOJI

Xalq dostonlari qadimiyatning buyuk bir ehsoni, o'zlari yaratilgan davrning umumiy dunyoqarashi, ayni paytda jonli an'anaviy ijod va ijro sharoitlarida xalq ruhining obyektiv holatini davrlararo ifodalab, mazmun va shakl jihatidan goh kengayib, goh torayib, ajdodlardan avlodlarga og'zaki ravishda yetib kelgan adabiy yodgorliklar hisoblanadi. Zero, ular xalq milliy tarixining afsonalar qobig'iga o'ralgan qahramonlik voqealarining o'ziga xos badiiy ifodasidir.

O'zbek xalq qahramonlik dostonlari ham asrlar davomida yaratildi va ularning eng yaxshi namunalari xalq san'atkorlari — baxshilar tomonidan jonli epik an'analarda og'zaki ravishda bizgacha olib kelindi. Bunday dostonlarning qadimiy ildizlari saklar, massagetlar, sug'diylar, xorazmiylarga mansub urug' va qabilalarning afsona va rivoyatlariga borib taqalsa-da, ularning kattagina qismi o'zbeklarning yagona xalq sifatida shakllanishida asos bo'lgan urug' va qabilalarda patriarxal-urug'chilik munosabatlarining yemirilishi va ilk feodal tuzumning yuzaga kela boshlashi davrlarida yaratilgan. Chunki ular xalqimizning o'zligini anglashining buyuk obidalari, uning yagona xalq sifatida shakllanish va birlashish sari tashlagan ulkan qadamining she'riyat sohasidagi tengsiz namunalari sifatida yuzaga keldi. Dostonlar gultoji «Alpomish» xalqimiz yaratgan ana shunday epik she'riyat namunalaridan biri, balki birinchisidir.

«Alpomish» dostonida bir oila taqdiri tasviri misolida, taqdir taqozosi bilan bo'linib ketgan qadimiy bir o'zbek urug'ining qayta birlashishini badiiy aks ettirish orqali millat birligi g'oyalari, uning qahramonona shon-shuhrati, el-yurt farovonligi va oila baxti, vatan ravnaqi uchun kurash baralla kuylangan. Shu ma'noda ushbu doston xalqimizning uyg'oq xotirasidir. Shuning uchun ham bugun biz uni mustaqil rivojlanish davrida millat birligi va ma'naviy uyg'onishi, milliy g'urur va o'z-o'zini anglash ramzida aylangan doston sifatida baholamoqdamiz. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A. Karimov «Alpomish» dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan 1999-yil 6-noyabrda nutqida alohida ta'kidlaganidek: «Alpomish» — o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir...

Aslida, xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shohbaytidir. Bu mumtoz asarda tarix to'fonlaridan, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, o'zligini yo'qotmagan xalqimizning bag'rikenglik, matonat, olijanoblik kabi ezgu fazilatlarini o'z ifodasini topgan»¹.

¹ Karimov I. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. — T.: «O'zbekiston», 2000. 8-tom, 78–80-betlar.

«Alpomish» dostoni xalqimiz orasida juda keng tarqalgan va asrlar davomida baxshilar tomonidan kuylab kelingan. Shu bilan birga u turkiy xalqlarning mushtarak dostoni hamdir. Uning namunalari o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, oltoy xalqlari epik an'analari doston holida, tatar, boshqird xalqlari orasida esa, ertak va rivoyatlar tarzida, yana aniqrog'i, oraliq shaklda saqlanib qolgan hamda bu xalqlarning til xususiyatlariga ko'ra «Alpomish», «Alpamis», «Alpamis botir», «Alip-Manash», «Alpamsha», «Alpamisha va Barsin hiluv» kabi nomlar bilan yuritiladi. Shuningdek, Panjikent atroflari, Qashqadaryo viloyatining Vargonza, Jeynov qishloqlaridan o'zbek dostonchilik an'analari ta'sirida yuzaga kelgan hamda jiddiy transformatsiyaga uchragan tojikcha va arabcha variantlari ham yozib olingan. Yozma manbalar orqali bizgacha yetib kelgan o'rta asr o'g'uz eposi «Dada Qo'rquq kitobi»ning uchinchi bo'yi (dostoni) — «Bamsi Bayrak» o'zining syujet voqealari jihatidan «Alpomish»ga ancha yaqin turadi. Bir sujetdagi bir dostonning bir necha xalqlarda mavjudligi ularning milliy o'ziga xosligini inkor etmaydi. Chunki bu dostonlarning qadimiy tarixiy-hayotiy asoslari bir bo'lsa-da, ularning har biri keyingi taraqqiyotida o'zlari mansub xalqning epik an'analari doirasida rivojlandi, og'zaki ijod va ijro sharoitlarida yashashda davom etdi va faqat keyingi davrlardagina shunday sharoitlarda folklorshunoslar tomonidan yozib olindi. Shuning uchun ham uning versiya va variantlariga ega bo'lgan har bir xalqning unga o'zining milliy eposi sifatida munosabatda bo'lishi tabiiy bir holdir.

«Alpomish» dostoni milliy versiya va variantlarining fanda aniqlanishi va yozib olinishi bir vaqtda, bir xil davrda ro'y bergan emas. Masalan, dostonning qozoq va qoraqalpoq variantlari XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlarida yozib olinib, nashr etila boshlangan bo'lsa, o'zbek variantlari ancha kech, 20-yillarning boshlarida aniqlangan. Oltoy versiyasi esa, ikki variantda 1939 va 1957-yillarda yozib olingan. Yoki tojik versiyasi 1956–1957-yillarda to'rt variantda yozib olinib, 1959-yilda nashr etilgan bo'lsa, arabcha ertakni I. N. Vinnikov Qashqadaryo viloyati Jeynov qishlog'ida 1938-yilda yozib olgan. Eng ko'p yozib olingani qoraqalpoq va o'zbek versiyalaridir. Qoraqalpoq versiyasi sakkiz variantda, o'zbek versiyasi esa, o'ttizdan ortiq xalq dostonchisidan to'la holda, parcha, bayoni tarzda o'ttiz besh marta yozib olingan. Bu hisob dostonning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti folklor arxivida saqlanayotgan nusxalarigagina tegishlidir. Bundan tashqari dostonning boshqa jam'armalarda (masalan, San'atshunoslik institutida), shaxsiy arxivlarda saqlanayotgan notamom, parcha yoki bayoni tarzidagi variantlari ham mavjud.

«Alpomish» dostoni o'zbek variantlarining to'planishi, nashr etilishi va o'rganilishi tarixi g'oyatda qiziqarliqdir. Bu o'zbek folklorshunosligining fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. 1922-yilning yozida birinchi o'zbek professori G'ozim Olim Yunusov Turkiston Maorif komissariati Davlat ilmiy kengashining O'zbek bilim hay'ati yo'llanmasi bilan Sirdaryo va Samarqand viloyatlarida ilmiy safarda bo'ldi. Safar davomida u o'zbek shevalari va etnografiyasiga oid materiallar to'plash bilan bir qatorda Hamroqul baxshi

va Fozil Yo'ldosh o'g'lidan «Alpomish» dostonining bir qismini yozib oldi. Uning ma'lumotiga qaraganda, qo'lyozma 50 sahifadan iborat bo'lgan. G'ozli Olim Yunusov «Bilim o'chog'i» jurnalining 1923-yil 2–3-sonida kichik bir so'z boshi bilan o'zi yozib olgan nusxadan parchalar e'lon qildi. Dostonning boshlanishidan Boysarining Kashalga ko'chishigacha bo'lgan qism Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan dostonidan («Bilim o'chog'i» jurnali, 39–44-betlar), Boysarining Kashalga kelganidan Alpomishning Barchinni izlab yo'lga chiqishi va mozorotda tunashigacha bo'lgan voqealar Hamroqul baxshi kuylagan «Alpomish»dan (45–59-betlar) olingan. G'ozli Olim yozib olgan variantning qolgan qismi ma'lum emas. U to'plagan boshqa materiallar qatori «Alpomish» qo'lyozmasi ham yo'qolgan. «Bilim o'chog'i» jurnalida e'lon qilingan parcha dostonning birinchi ommaviy nashri hisoblanadi. 20-yillarda «Alpomish» dostoni haqidagi mulohazalar asosan G'ozli Olim nashri doirasida bo'ldi. Masalan, professor Fitratning 1928-yilda nashr etilgan «O'zbek adabiyoti namunalari» kitobida mazkur nashrdan foydalanilgan. Unda Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan qism qayta nashr etilgan (33–40-betlar).

«Alpomish» dostoni 1926-yildan boshlab yetakchi xalq baxshilaridan to'la ravishda yozib olina boshlandi. Dastlab shoir Abdulla Alaviy Toshkent viloyati Evalak qishloqlik Berdi baxshidan dostonning bir variantini yozib oldi. Bu variantdan bir parcha Fitratning yuqorida tilga olingan xrestomatiyasida (40–43-betlar), uning kattagina qismi Miyonbuzruk Solihov tomonidan 1935-yilda «Oktabrgacha bo'lgan o'zbek og'zaki adabiyoti (folklor)» to'plamida nashr etildi (86–145-betlar). Bu nusxani to'la ravishda ushbu satrlar muallifi so'zboshi bilan nashrga tayyorladi va u 1969 hamda 1999-yillarda ikki marta bosilib chiqdi. 1926-yilda mashhur folklor to'plovchi Muhammadisa Ernazar o'g'li atoqli xalq shoiri Po'ltan variantini yozib oldi. Hodi Zarifning ma'lumotiga qaraganda, bu variantning yozib olinish jarayoniga atoqli xalq shoiri Ergash Jumanbulbul o'g'li ishtirok etgan va uning ayrim o'rinlari uning og'zidan yozib olingan. Mazkur satrlar muallifi folklorshunos Z. Husainova bilan hamkorlikda ushbu nusxani to'la ravishda nashrga tayyorladi va u 1999-yilda nashr etildi. Shuningdek, A. K. Borovkov 1928-yilda O'ratepa tumani Qayirma qishlog'ida yashovchi Mavlon Pirmat o'g'lidan dostonning mazmunini yozib oldi va uni 1956-yilda «O'zbekiston Fanlar akademiyasi axborotlari»ning 11-sonida o'zbek va rus tillarida nashr etdi (77–88-betlar).

Dostonning badiiy jihatdan eng mukammal varianti Fozil Yo'ldosh o'g'lidan 1928-yilda Mahmud Zarifov tomonidan yozib olingan nusxasi hisoblanadi. Uning birinchi qismi qisqartirilgan holda 1939-yilda Hodi Zarifning «O'zbek folklori» xrestomatiyasida (80–128-betlar) nashr etildi. Xuddi shu paytdan boshlab Fozil Yo'ldosh o'g'li variantidan parchalar maktab xrestomatiyalari, o'quv qo'llanmalari, turli to'plamlarda muntazam ravishda nashr etilib kelinmoqda. Shuningdek, shu yili jiddiy qisqartirilgan holdagi Hamid Olimjon nashri ham yuzaga keldi. Shoir Hamid Olimjon dostonni nashrga tayyorlashda uni qariyb yarmiga qisqartirgan. Ammo bu qisqartirish shu darajada bilim va

san'atkorlik bilan amalga oshirilganki, bu holat dostonning yaxlitligiga putur yetkazmagan. Shoir doston matniga biron-bir so'z qo'shmagan, doston tilini tahrir qilmagan, balki undagi mavjud imkoniyatlardan mirishkorlik bilan foydalangan, ya'ni uzundan uzoq monolog va dialoglardan iborat she'riy matndagi badiiy zaif misralarni qisqartirish bilan doston syujeti voqealarini to'la saqlagan. Nashrga tayyorlovchi olti ming misraga yaqin matnni qisqartirgan bo'lsa-da, dostonni o'qish davomida bu narsa deyarli sezilmaydi. Shuningdek, shoir nashrga kattagina so'zboshi yozib, uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil etdi. Dostonning yaratilganligiga 1000 yil to'lganligi haqidagi dastlabki mulohazalar ham Hamid Olimjonga tegishlidir. Shuning uchun ham bu nashr madaniyatimiz tarixida katta voqea bo'ldi va xalq dostonlarini nashr etishdagi ijobiy tajriba sifatida o'z ahamiyatini hanuz yo'qotgan emas.

1957–1958-yillarda marhum Hamid Olimjon nomidan dostonning ikkinchi va uchinchi nashrlari chop etildi. Ammo bu nashrlarda «asarning umumiy sujeti va asosiy g'oyaviy yo'nalishi bilan organik bog'liq bo'lmagan, ekspluatator sinf mafkurasining ta'siri ostida buzilgan yoki sun'iy ravishda kiritilgan ba'zi so'zlar, iboralar, asarning xalqchilik asosiga zid bo'lgan ayrim tasodifiy hodisalardan dostonni tozalash» bahonasida Hamid Olimjon erishgan yutuqlarga barham berildi, matnga toqat qilib bo'lmas darajada qo'l urildi, doston tili o'rinsiz ravishda tahrir qilindi va bu bilan g'ayriilmiy yo'l tutildi. Chunonchi, dostonda «Ko'zi quralayday bo'lib» degan juda chiroyli misra bor. Bu misra o'rinsiz ravishda «Quralay ko'zi cho'g'day bo'lib» tarzida «tahrir» qilingan. Bu bilan doston tilidagi tabiiylikka zarar yetkazilgan, qofiya tizimi buzilgan (oyday-toyday-boyday-quralayday, ammo cho'g'day emas). Yoki «Bir kalmani jariy qaytar, Qorajon» misrasi «Bir so'z aytib ko'nglin ko'tar, Qorajon» tarzida buzib berilgan. O'rinsiz qisqartirishlardan tashqari bunday o'zgartirish va tahrir qilish hollari uch yuzdan oshib ketadi. Shu raqamning o'ziyoq, doston matniga qanchalik qo'l urilganligini ko'rsatib turibdi. Bu narsa o'z vaqtida ilmiy jamoatchilikning jiddiy e'tirozlariga sabab bo'lgan edi. Shuning uchun ham dostonning eng mukammal nusxasi bo'lgan Fozil Yo'ldosh o'g'li variantini to'la ravishda kitobxonlarga yetkazish dolzarb vazifa bo'lib kelmoqda edi. Bu ishga kamina o'zbek folklorshunosligining asoschisi, atoqli olim va murabbiy Hodi Zarif (1905–1972) bilan hamkorlikda 1964-yilda kirishgan edi. Ammo uning birinchi qismini tugallash bilan ish to'xtab qoldi. Bunga 1968-yildan «Bulbul taronalari» (Toshkent, 1971–1973) besh jildligini nashrga tayyorlashga kirishish va ustozning vafoti sabab bo'ldi. Keyinchalik kamina ishni nihoyasiga yetkazdi va u ayrim qisqartishlar bilan 1979-yilda «O'zbek xalq ijodi» ko'p jildligi silsilasida nashr etildi. 1985-yilda qayta bosilib chiqdi. 1987-yilda yana biroz qisqartirilgan holda «Maktab kutubxonasi» seriyasida chop etildi. Uning nisbatan to'la nashri 1992–1993-yillarda ikki jildda amalga oshirildi.

Hamid Olimjon nashri asosida shoir L.M. Penkovskiy dostonni rus tiliga tarjima qildi. Bu tarjima 1949-yilda Toshkent va Moskvada M.Shayxzoda va

V.M. Jirmunskiylar soʻzboshilari bilan alohida-alohida kitoblar tarzida bosilib chiqdi. Keyinchalik L.M. Penkovskiy doston tarjimasini qaytadan koʻrib chiqib, biroz toʻldirdi. Bu tarjima Toshkent (1958, 1974, 1998), Moskva (1958, 2009), Leningrad (1982) shaharlarida qayta-qayta nashr etildi.

Doston variantlarini yozib olish ishlari 30–40-yillarda ham davom ettirildi. Jumladan, 1937-yilda Yusuf Sultonov Qoʻqonning Beshkapa qishlogʻida yashovchi Boʻri baxshidan, 1938-yilda Shamsi Murodov Qiziltepa tumanini Kenagas qishlogʻida yashovchi Saidmurod Panoh oʻgʻlidan, 1944-yilda Mansur Afzalov Nurota tumanining Qoʻtir qishlogʻida yashovchi Bekmurod Joʻraboy oʻgʻlidan doston variantlarini yozib oldilar. 1940-yilda Munixon Toshpoʻlatova qiziltepalik Saidmurod Panoh oʻgʻli variantidan parchalar, 1945-yilda Qosim Muhammadov Sherobod tumanining Chigʻatoy qishlogʻida yashovchi Mardonaqul Avliyoqul oʻgʻli variantining ikkinchi qismini yozib oldilar. 1951-yilda Oxunjon Sobirov atoqli xalq dostonchisi Islom shoir variantining mazmunini yozib oldi. Bu oʻrinda shuni alohida taʼkidlash kerakki, qiziltepalik Saidmurod Panoh oʻgʻli variantini yozib olgan Shamsi Murodov oʻsha paytda oʻn uch yoshda boʻlgan va oltinchi sinfda oʻqigan. Buni oʻziga xos jasorat deb baholash mumkin. Afsuski, bu talantli yigitcha Ikkinchi jahon urushi jangohlarida mardlarcha halok boʻldi. Shamsi Murodov qoʻlyozmasini ushbu satrlar muallifi soʻz boshi bilan nashrga tayyorladi va u 1972-yilda «Odilxon» kitobi tarkibida, 2000-yilda «Yodgor» dostoni bilan birgalikda chop etildi. Shuningdek, Bekmurod Joʻraboy oʻgʻli varianti ham 1999-yilda bosilib chiqdi.

«Alpomish» dostoni nafaqat ogʻzaki ravishda, balki Hamid Olimjon nashri orqali ham xalqimiz orasiga keng tarqalganligiga, maktablar va oliy oʻquv yurtlari oʻquv dasturlari hamda darsliklaridan munosib oʻrin olganligiga, uning motivlari asosida dramalar va teatr spektakllari yaratilganligiga qaramay, A. Abdunabiyev va A. Stepanov kabi «tanqidchilar» ham topildiki, ular 1952-yilda «Правда Востока» gazetasi va «Звезда Востока» jurnalida eʼlon qilgan maqolalarida dostonni xalqqa qarshi, reaksiyon asar sifatida baholadilar. Shu yilning mart oyi oxirida Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti hamda Yozuvchilar uyushmasining birgalikda oʻtkazgan kengashi ham dostonning gʻoyaviy mazmunini buzib, uni «Qonli urushlarni koʻklarga koʻtarib maqtovchi, xon va beklarning talonchiligi va ularning kambagʻal xalqqa oʻtkazgan zulmini dabdaba bilan kuylovchi, millatchilikni targʻib qiluvchi, xalqqa qarshi asar», — deb baholadi. Shu tariqa xalqimizning bu sevimli dostoni qatliom qilindi, uni oʻqish, oʻqitish man etildi.

Ammo sofdil, haqiqiy folklorshunoslar bunday gʻayri ilmiy baho bilan kelisha olmadilar. Hodi Zarif, Mansur Afzalovlar 1954-yildayoq epos masalalariga bagʻishlab Moskvada oʻtkazilgan kengashda soʻzlagan nutqlarida «Alpomish» dostoni badiiy yuksak xalqchil asar ekanligini asoslab, uni oʻrganish uchun maxsus ilmiy konferensiya oʻtkazish zarurligini taʼkidladilar. Shunday konferensiya 1956-yilning sentabrida Toshkentda oʻtkazildi. Konferensiyada

va 1959-yilda «Об эпосе «Алпамыш» nomi bilan eʼlon qilingan uning materiallarida dostonga nisbatan haqiqiy ilmiy baho berildi, uni oʻrganish va nashr etishga yoʻl ochildi. Natijada V. M. Jirmunskiyning «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка», ushbu satrlar muallifning «Alpomish» dostonining oʻzbek variantlari» monografiyalari bosilib chiqdi, doston boʻyicha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi, yangi variantlarini yozib olishga kirishildi. 1954-yilda Fatxulla Abdullayev Yangiqoʻrgʻon tumani Gʻovozon qishlogʻida yashovchi Haydar Boycha oʻgʻlidan, 1955-yilda Zubayda Husainova Kitob tumani Qaynarbuloq qishlogʻida yashovchi Abdulla shoirdan, Zubayda Husainova bilan Muzayyana Alaviya shu tumanning Shotiri qishlogʻida yashovchi Hamro Ergash oʻgʻlidan, Mansur Afzalov Shahrisabzda turuvchi Zohir Qoʻchqor oʻgʻlidan, 1956-yilda Oxunjon Sobirov Dehqonobod tumani Qorashina qishlogʻida turuvchi Umir shoirdan, 1958-yilda A. Mirzayev Guliston tumani Qoʻybotgan qishlogʻida turuvchi Murod Otoboy oʻgʻlidan, Mansur Afzalov Jarqoʻrgʻon tumani Jaloyir qishlogʻida yashovchi Mamadrayim baxshidan, 1960-yilda Malik Murodov Gʻijduvon tumani Zakhsh qishlogʻida yashovchi Amin Malik oʻgʻlidan, 1962-yilda Toʻra Mirzayev Malik Murodov bilan birgalikda Xatirchi tumani Yonbosh qishlogʻida yashovchi Egamberdi Ollomurod oʻgʻlidan, shu yili Toʻra Mirzayev Tojikistonning Dangʻara tumani Qoʻshqiya qishlogʻida yashovchi Ahmadjon Soibnazar oʻgʻlidan, M. Afzalov T. Ashurov bilan birgalikda Hazorasp tumani Kurra qishlogʻida yashovchi Matnazar Jabbor oʻgʻlidan, 1963-yilda Toʻra Mirzayev Tojikistonning Kolxozobod tumani Paxtaorol qishlogʻida turuvchi Boʻriboy Ahmedovdan, 1964-yilda Malik Murodov Yangiqoʻrgʻon tumani Oraariq qishlogʻida yashovchi Razzoq Qozoq oʻgʻlidan doston variantlarini yozib oldilar. 1968-yilda atoqli shoir-qissaxon Rahmatulla Yusuf oʻgʻli oʻz variantini yozib topshirdi. Shuningdek, talantli dostonchi dehqonobodlik Qodir Rahimovdan folklorshunoslar Abdumoʻmin Qahhorov va Abdulolim Ergashev dostonning ikkinchi qismini «Beva Barchin» nomi bilan yozib oldilar. Toʻra Mirzayev 1962-yilda Yangiyer tumani Qoʻshqand qishloqlik Iso Yangiboy oʻgʻlidan va 1963-yilda Tojikistonning Dangʻara tumani Jorubqoʻl qishlogʻida yashovchi Toʻla Haybat oʻgʻli-dan dostonning mazmunini yozib oldi. 1959-yilda Temur Ochilov Zomin tumani Qarapchi qishloqlik Yorlaqab Beknazar oʻgʻlidan dostonning bosh qismini yozib olgan edi. Ushbu parchani mazkur satrlar muallifi «Oʻzbekiston ovozi» gazetasining 1995-yil 30-sentabr sonida eʼlon qildi. 1999–2000-yillarda Malik Murodov va Abdulolim Ergashevlarining «Alpomishnoma» kitoblarida Qodir Rahim oʻgʻli, Qora Umir oʻgʻli, Xushvaqt Mardonaqul oʻgʻli, Chorshanbi Rahmatulla oʻgʻli, Qahhor Qodir oʻgʻli, Abdumurod Qodir oʻgʻli kabi keyingi avlod baxshilari variantlaridan parchalar nashr etildi. Shu tariqa keyingi 90 yil davomida doston variantlari mamlakatimizning barcha viloyatlari hamda undan tashqaridagi oʻzbeklar yashaydigan hududlardan yozib olingan. Bu variantlar syujet voqealari jihatidan bir-biriga oʻxshasha-da, ularning badiiy ifodasi turli-tumandir. Shuning uchun ham olimlar ularning har birini mustaqil badiiy asar sifatida oʻrganib kelmoqda-

lar. Shu kunlarda dostonni keyingi avlod baxshilari ham kuylab kelmoqdalarki, bu narsa uning jonli og'zaki ijro sharoitlarida izchil yashab kelayotganligidan dalolat beradi.

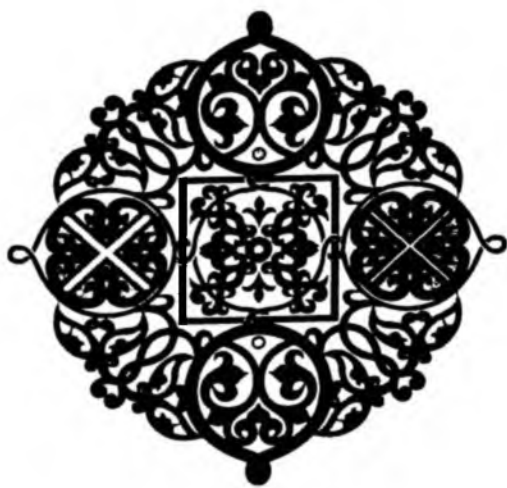
Ushbu nashrga, shuningdek, dostonning 1998-yilda chop etilgan ommaviy hamda 1999-yilda amalga oshirilgan akademik nashrlariga atqli xalq shoiri Fozil Yo'ldosh o'g'lidan yozib olingan «Alpomish» dostoni qo'lyozmasi asos bo'ldi. Qo'lyozma O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining folklor arxivida 18-inventar birligida saqlanadi. Qo'lyozma 946 sahifadan iborat. Qog'oz bichimi: 36x23. Doston she'riy qismining o'zi 13715 misrani tashkil etadi. Qo'lyozmaning dastlabki sahifasida 1927-yil 14-iyun sanasi ko'rsatilgan. Boshqa hech qanday izoh yoki qo'shimcha ma'lumotlar qayd etilmagan. Dostonning yozib olinishini tashkil etgan Hodi Zarifning barcha asarlarida uning qalamga olinish sanasi 1928-yil deb ko'rsatiladi. Taxminimizcha, doston qo'lyozmasining 16-sahifasigacha bo'lgan qismi bizga noma'lum bo'lgan shaxs tomonidan 1927-yilning 14-iyunida yozib olingan. Shundan keyin nima sababdandir uni yozib olish ishi to'xtab qolgan. 1928-yilda esa, dostonni yozib olish ishi davom ettirilgan. Hodi Zarifning og'zaki ma'lumotlariga ko'ra, dostonni uning rahbarligida Mahmud Zarifov 1928-yilning yoz oylarida ikki oy davomida Fozil shoirning Bulung'ur tumani Loyqa qishlog'idagi uyida yozib olgan.

Dostonni nashrga tayyorlashda qo'lyozmadagi matn to'la ravishda saqlandi. Faqat fonetik jihatdangina (masalan, «Jo'q» o'rnida «yo'q» tarzida) adabiy tilga yaqinlashtirildi. Shunda ham tasvir vaziyatiga alohida e'tibor berildi va asar badiiyligi bilan bog'liq barcha sheva xususiyatlar saqlab qolindi. Matndagi pornografik so'zlar o'rniga ko'p nuqta qo'yildi.

Milliy iftixorimiz bo'lgan «Alpomish» dostonining to'la ravishda xalqimizga yangidan yetkazilishi madaniy taraqqiyotimizdagi ulkan voqeadir. Istiqbol tufayli yuzaga kelgan ko'pdan ko'p imkoniyatlardan birining folklorshunoslikda o'ziga xos ravishda voqe bo'lishidir.

TO'RA MIRZAYEV,
filologiya fanlari doktori, professor.

Birinchi qism

Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida Dobonbiy degan o'tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakonining otini Boybo'ri qo'ydi, kichkinasining otini Boysari qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari — ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri esa shoy¹ edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi.

Ana endi o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida bir chufuron² to'y bo'ldi. Xaloyiqlarni, elativalarni to'yga xabar qildi. Shu to'yga barcha xaloyiqlar yig'ildi. Biylar ham to'yga keldi. To'ydagi kattalar ilgarigiday izzat qilib, qadimgiday otini ushlamadi. Biylar: «Mazmuni bu odamlar bizing kelganimizdan bexabar qoldi», — deb otini o'zi boylab, ma'rakamaylisga kelib o'tira berdi. Biylarning ko'nglini xushlamadi, otini ushlamadi, ostiga libos tashlamadi; osh tortdi, suzgan tovoqni choshlamadi; osh tortganda, oshning ketini-ko'tini tortdi. Bu qilgan xizmatni biylar ko'rib, ilgari izzat ko'rib yurgan odamlar — biylar aytdi: — Bizlar o'n olti urug' Qo'ng'iro'tning boyi ham shoyi bo'lsak, bizlar kelsak, otimizni ushlar edinglar, ko'nglimizni xushlar edinglar, ostimizga libosni tashlar edinglar, bu daf'a bizdan nima ko'tohlik o'tdi, bizni bunday behurmat qildinglar.

Bu so'zni eshitib, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida payga betdan turib bir chapanitob boybachchasi aytdi: — Ey, Boybo'ri bilan Boysari! Bul to'y o'g'illining o'g'lidan qaytadi, qizlining qizidan qaytadi, sening nimangdan qaytadi?! O'zing o'lsang, molingga har merosxo'r chiqadi, og'ziga odam kirib ketadi. Sening bundan bu yoqdagi yeydiganing oshning keti-ko'ti bo'ladi. Biz sening davlatingdan bo'lib olamizmi?!

Biylar bulardan bu gapni eshitib, xafa bo'ldi. Xafa bo'lib, sakson tilla chufuronga tashlab, turib ketdi. Borib chechib mindi bedov otdi, ikkovi uyiga yetdi. Ikkovi qildi maslahatdi, bu so'z bu ikkoviga juda botib ketdi. Boybo'ri turib aytdi: — Boysari uka, qariganda bizing molimiz besohibga chiqdi, endi bizlar bir farzand taraddi qilmaymizmi? Boysari turib aytdi: — Tortib olib bo'lmasa, o'g'irlab olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, xudo bizga bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?! Boybo'ri aytdi: — Shu yerdan Shohimardon pining ravzasi uch kunchalik yo'l kelar ekan, har kim borib tunar ekan: davlat talab davlat tilar ekan, farzand talab farzand tilar ekan, oxirat talab imon tilar ekan, qirq kun tunagan kishi murodiga yetib qaytar ekan. Biz ham borsak, narziniyozimizni bersak, Shohimardon pining ravzasini tunab, biz ham bir farzand tilab ko'rsak.

¹ *Shoh.*

² *Chukburon* — xatna to'y.

Shunda bu gap biylarning ikkoviga ham ma'qul tushib, bir-biriga: «Rost aytasan», — deb narzi-niyozini olib, biylar ikkovi Shohimardon pining ravzasiga qarab jo'namoqchi bo'lib, mindi bedov otdi, narzi-niyozini olib, uch kun tinmay yo'l tortdi. Uch kun yo'l yurib, Shohimardon pining ravzasiga yetdi, olib borgan narzi-niyozini shayxlarga berib, biylar ravzani tunab yotdi. Oradan bir kam qirq kun o'tdi, bir kam qirq kun deganda, ravzadan ovoz keldi: «Ey, Boybo'riman Boysari, sen bir kam qirq kundan beri tunab yotibsan. Xudoning yaratgan sheri men bo'lsam, bir kam qirq kundan beri bir oyog'im bilan turib, sizlar uchun oraga tushib, yaratgan xudolaringdan farzand tilayman, yaratgan xudolaring farzand bermayman, dedi». Biylar bu ovozni eshitib: «Bizlar bir kam qirq kundan beri kelib, sizni tunab yotsak, xudoning yaratgan sheri siz bo'lsangiz, bizlar uchun oraga tushib, biror farzand tilab olib bermasangiz, bizga pirligingiz yolg'on, xudoga sherligingiz yolg'on. Bor, unday bo'lsa, biz ham dunyoning bahridan o'tdik», — deb tappa tushib, ravzada turbatning ostida yotdi. Qirq kun o'rtadan aniq o'tdi, boz ravzadan ovoz keldi: «Boybo'ri, senga xudoyim bir o'g'il, bir qiz berdi, yolg'iz emas, egiz berdi; Boysari, senga xudoyim bir qiz berdi, egiz emas, yolg'iz berdi. Bundan borsang, farzandlarni ko'rsang, xaloyiqlarni yig'sang, to'y-tomoshalar bersang, to'ya qalandar bo'lib borib, bolalaringning otini o'zim qo'yib kelaman».

Bu so'zni eshitib, biylarning juda vaqti xush bo'lib, «tilaganimiz qabul bo'ldi», — deb ko'ngli to'lib, mindi bedov otdi, qistab mazgiliga qarab yo'l tortdi. Vaqti xushligi bilan uch kecha-kunduz yo'l yurib, Boysin-Qo'ng'iro't elatiga yetdi. Vaqti xushligiga xaloyiqni, elni yig'ib, qirq kechayu qirq kunduz to'y-tomosha berib yotdi. Ana shunda oradan qirq kechayu kunduz o'tdi, to'y tarqab, har kim o'z mazgiliga qarab ketdi, qolgan mehmonlar yotdi. Mehmonlarni yotqizib, biylar uyiga qarab qaytdi. Uylariga yetsa, boybichalar to'shakni sop qo'yibdi. Biylar chechinib, dirday-qirday bo'p, ko'rpaga kirib ketdi; boybichalar uni-buni elaslab, ish qilib, o'choqning mo'risida aynalib turibdi. Biylar har qaysilari o'z to'shagida, o'z uylarida xotinlariga qarab: — Kel-chi, — deyapti, boybichalari: — Kun sovuq, qo'y-chi, — deyapti... Shunda biylar qo'lini uzatdi, boybichalarning qo'lidan ushlab, shunday bag'riga tortdi, bular ham chechinib ko'rpaga kirib ketdi. Ko'ring darveshdi, yoydi qulochdi, biylar bilan boybichalar topishdi...

Shuytib bular ham homilador bo'lib qoldi. Oydan oy, kundan kun o'tib, to'qqiz oy, to'qqiz kun, to'qqiz soat oradan o'tib qoldi. Boybichalarning oyi-kuni yaqin yetdi, biylar ikkovi aytdi: «Bizlar ham bir shohlik shavkatini qilsak, ovga chiqib ketsak, farzandlar yer yuziga tushsa, suyunchi, deb bir nechalar oldimizga yo'lga chiqib, bizlardan tilla-tanga in'om olsa», — deb o'ylarni o'ylab, biylar ovga jo'nab ketdi.

Boybichalarga shunda to'lg'oq vaqti yaqin yetdi; ne kampirlar kelib, boybichani aylanib, tulkini inlatgan toziday bo'lib, boybichalarni

angnib, o'rtaga olib turibdi. Biylar shul vaqtda ovdan qaytdi; bu yoqdan shul vaqtda farzandlar yer yuziga tushdi. Bir nechalar biylarning oldiga chiqib, suyunchi oldi. Biylar ziyoda vaqti xush bo'lib, mazgiliga kelib joy olib, vaqti xushligidan har tarafga xabar yuborib, xaloyiqlarni chaqirib, to'y-tomoshga qilmoqchi bo'lib, chog'lanib, sozlanib, o'n olti urug' Qo'ng'irot elining katta-kichik biylarini, oqsoqol, arboblarni yig'dirib, to'y qilamiz, deb maslahat qildi. Hamma mamlakatga ovoza bo'lib, elining, yurtining katta-kichiklari qulluq bo'lsinga kelib, do'stlar shodmon bo'lib, dushmanlar g'amgin bo'lib, g'amgin bo'lsa ham, ilojini topolmay, hech kimga (yuragini) yorolmay, bular ham qulluq bo'lsinga kela berdi. O'n olti urug' Qo'ng'irot urug'ining odamlari, eshitgan xaloyiqlar guros-guros bo'lib kela berdi. Shunda katta-kichiklar kelib, biylarning og'zidan to'y qilamiz, deganini eshitib, to'yning asboblarni tuzatib, qancha so'qim mollar so'yib, osh-palovlarni damlab, fuqaro, beva-bechoralar to'yib, shu ajnosda o'n olti urug' Qo'ng'irotning odambori to'yni qilib, hammalari jam bo'lib, qirq kecha-yu kunduz to'y berib yotdi.

Qirq kecha-yu qirq kunduz bo'lgandan kay¹ to'y tarqaydigan kuni bo'ldi. Bir vaqt shunda biylar qarasa, uzoqdan bir qalandar ko'rinib kela berdi. Biylarning esiga (tushdi): Ravzada «Qalandar bo'lib borib, o'zim otini qo'yib kelaman», degan ovozni eshitgan edi. Shunday qarasa, yaxshi nurli bir qalandar mast bo'lib, qalandarday bo'lib, shul majlisga qarab kela berdi. Xaloyiqlar ham ko'rdi: tarzi gul yuzli, shirin so'zli, bir siyosatli kishi qalandar bo'lib kelayotir, o'zga kishilarga bu qalandarning holi-ahvoli ma'lum emas. Ravzadagi so'zlagan ovozni eshitgan sababli Shohimardon pirim shul kishi bo'lmasa,— deb biylar o'rnidan turib, oldiga peshvoz chiqib, salom berib, ziyorat qilib, majlisxonaga boshlab olib keldi. Shunda farzandlarning uchovini ham olib kelib, Shohimardon piring etagiga soldi. Shohimardon piri Boybo'rining o'g'lining otini Hakimbek qo'ydi, o'ng kiftiga besh qo'lini urdi. Besh qo'lining o'rmi dog' bo'lib, besh panjaning o'rmi bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg'ochoyim qo'ydi. Boysarining qizining otini oy Barchin qo'ydi. Ana shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atash-tirib, beshkirti qilib: «Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin, omin ollohu akbar», — deb fotihani betiga tortdi. Shohimardon piri turib jo'nab ketdi, odamlarning ko'zidan g'oyib bo'lib ketdi. Shu yerda o'tirgan xaloyiqlar: «Biylarga xudo bergan ekan, piring duosin olgan ekan», — deb gaplashib qoldi. Balki shu yerda o'tirgan katta-kichiklarning ham mehri qadimgidan ziyoda bo'ldi. Ana shuytib, biylarning to'ylari ham tarqab ketdi. Hamma yurtdan, eldan kelgan odamlar ham ketdi, o'z mazgiliga yetdi. Biylarning o'z-o'zлари, o'ziga qaraganlari qoldi.

¹ Keyin.

Shunda bolalar kundan kun o'tib, oydan oy o'tib, birdan ikkiga kirib, ikkidan uchga kirib, bularning tili chiqib, elga enib, tili chiqqandan kay, elga engandan kay, tutib uchovini ham maktabga qo'ydi. Bular maktabda o'qib yurib yetti yoshga kirdi. Burro¹ savodi chiqib, xat o'qib-yozadigan mulla bo'ldi. Shunda Boybo'ribiy: «Endi o'g'lim savodi chiqib, mulla bo'ldi, o'g'limga endi shohlik, sipohilik ilmini o'rgatayin», — deb mulladan chiqarib oldi. Boysari ham Boybo'riga taassub (qildi)². Bul ham oy Barchin qizini maktabdan chiqarib oldi. Chiqarib olib, «Qizimga Ko'kqamish ko'lida qo'y sog'dirib, chorvadorlik ilmini o'rgatayin, qo'y sog'moqqa usta bo'lsin», — dedi.

Shunda Hakimbek yetti yoshiga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birichdan bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoyni qo'lga ushlab, yetti yashar bola ko'tarib tortdi, tortib qo'yib yubordi. Yoyning o'qi yashinday bo'lib ketdi. Asqar tog'ining katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozası olamga ketdi. Buni eshitgan dushmanlar: «Bu bola zo'r bo'пти, nazar topibdi, bularga hech kim barobar bo'lolmaydi, yetti yashar bola shunday ishni qilami?» — deb xafa bo'lib yotdi. Do'stlarning vaqti xush bo'lib yurdi. Shunda barcha xaloyiqlar yig'ilib kelib aytdi: «Dunyodan bir kam to'qson alp o'tdi, alplarning boshlig'i Rustami Doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tdi», — dedi. Oxiri Alpomishbek alp bo'lib, to'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tib, alplik otini ko'tarib, yetti yoshida Alpomish ot qo'yildi. Ana shundan — yetti yoshida yoyni ko'tarib otgani uchun Alpomish alp atandi. Ana shunday bo'lib, bu yerdagi odamlar ham tarqab ketdi, har kim o'z mazgiliga yetdi.

Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribiy shunda o'g'li Alpomishdan: — Kishi nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi? — deb so'radi. Unda o'g'li turib aytdi: — Vaqti-bevaqt birovnikiga mehmon kelsa, otini ushlab, joyi bor bo'lsa, ko'nglini xushlab jo'natsa, bul ham saxiy; agar joyi bor turib, joy yo'q, deb qo'ndirmay jo'natsa, bul odam baxil. Vaqt-bevaqt kishi bir mozorotning qabatidan o'tsa, chap oyog'ini uzangidan chiqarib, mozordagi odamlarning haqiga duo qilib o'tsa, bul ham saxiy, agar har kim mozordan o'tganda, chap oyog'ini uzangidan chiqarmay, mozorotning haqiga duo qilmay o'tsa, bul ham baxil. Kishining moli zakotga yetsa, zakot bersa, bul ham saxiy ekan. Agar zakot bermasa, bul ham baxil ekan. Bu so'zni Boybo'ribiy Hakimbekdan eshitib, fikr qilib: «Men o'n olti urug' Qo'ng'irot elining ham boyi bo'lsam, ham shoyi bo'lsam, men kimga zakot beraman. Mening davlatimda yolg'iz inim Boysari baxillikka chiqib ketmasin», — deb, o'z ko'nglida: «Boysaribiy ukam menga zakot bersa

¹ Hoshiyada burro so'zidan keyin savodxon so'zi qo'shib qo'yilgan.

² Qo'lyozmada soldi.

kerak ekan», — deb o‘yladi. O‘ylab: — Boysariga boringlar, Boysari o‘zi rozichiligi bilan bir chichqoq uloqni zakot deb menga bersin, zakot o‘miga o‘tar-da, Boysari baxil bo‘lib, baxillikka chiqib ketmasin, — deb o‘n to‘rt mahramni buyurdi.

Boysaribiy o‘n ming uyli Qo‘ng‘irot eli bilan ko‘chib borib, Ko‘kqamish ko‘lida eliboylik qilib, mollarini semirtirib, yaylovda yaylab yotib edi. O‘n ming uyli Qo‘ng‘irot elining sop — degan boybachchalari bilan yig‘ilib, bir yerga jam bo‘lib, bir baxmal o‘tovni tikib, shul o‘tovning ichida hamma boybachchalar bilan qimiz ichib, shag‘al mast bo‘lib, o‘z kayf-u safosi bilan o‘tirib edi. Ana shunda (otining bo‘yniga) tilla qutos taqilgan o‘n to‘rt mahram Boybo‘ridan Boysarini so‘rab borib qoldi. Shundagi boybachchalar bularning kelganini ko‘rib-bilib, eshikka chiqib, mahramlarning otini ushlab qoldi. Mahramlarni ichkari-ga olib kirdi. Boysaribiy bularga joy ko‘rsatdi. Mahramlar kelib javob-savol qilib o‘tirdi. Boysaribiy bulardan yo‘l bo‘lsin qilib, savol so‘radi. Mahramlar savolga javob berib aytdi: — Biz akangdan kelgan zakotchi bo‘lamiz, bugun bizlar sening molingni zakot qilamiz. «Zakot qilinglar, bersa, zakotini olib kelinglar», deb yuborgan, — dedi. Bu so‘zni mahramlardan Boysari eshitib, ko‘ngliga og‘ir olib aytdi: — Ey, bizning molimiz shu vaqtgacha zakot bo‘lmagan, endi akamiz o‘g‘illi kishi bo‘lib, darrov bizning molimizni zakot qiladigan bo‘libdi-da! Zakot degan gapni eshitib, bu gap botib ketib, oldidagi o‘zining odamlariga buyurdi: — Ushla, bachchag‘arlarni, — dedi. Boybachchalar mahramlarni bitta-bitta ushlab qoldi. Yettovining qorniga qoziq qoqib o‘ldirdi. U yettovining quloq, burnini kesib, o‘zlariga yegizib, otiga chappa mingizib, otning ustiga tortib boylab: «Mana buni zakot deb aytadi», — deb Qo‘ng‘irot tarafiga qarab haydab yubordi.

Shunchalik ishni qilsa ham Boysaribiyga zakot degan gap niho-yatda o‘tib ketgan ekan: — Endi bizning o‘z elimizda sig‘indi bo‘lib, o‘z akamizga o‘zimiz zakot berib (yuradigan bo‘lsak), bul elda bizning turg‘iligimiz qolmadi, — deb o‘n ming uyli Qo‘ng‘irot eliga qarab: — Endigi maslahat nima bo‘ldi? — deb so‘rab, bir so‘z deb turgan yeri ekan. Boysari so‘zi:

Oh urganda ko‘zdan oqar selob yosh,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh,
Barchinoyim bo‘y yetgandir qalamqosh,
Zolim bilan hargiz bo‘lmanglar yo‘ldosh,
Qo‘ng‘irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh!
Qursin Hakimbegi mulla bo‘libdi,
Bezakot mollarni harom bilibdi,
Qo‘ng‘irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh.